SCIENCE HUB REVIEW
2026
Volume 1
Issue 5
www.sciencehubreview.uz
ILMIY ELEKTRON JURNAL

LEKSIK MA’NO VA TUSHUNCHA MUNOSABATI: SEMANTIK TAHLIL MASALALARI

Abdunazarova O‘raltosh

Termiz davlat universiteti, O‘zbek filologiyasi fakulteti 4-bosqich talabasi

oraltoshabdunazarova910@gmail.com

Annotatsiya

Maqolada leksik ma’no va tushuncha munosabati nazariy tilshunoslik hamda tafakkur kategoriyalari kesimida tahlil qilinadi. Tushunchaning inson ongida borliqdagi predmet va hodisalarning umumiy, muhim belgilarini aks ettiruvchi mantiqiy birlik ekani, leksik ma’noning esa shu mazmunning muayyan til tizimida shakllangan va nutqda namoyon bo‘ladigan lingvistik ifodasi ekani asoslanadi. Denotativ va konnotativ ma’no, semema va sema tarkibi, polisemiya, omonimiya, omofoniya hamda paronimiya hodisalari o‘zbek tilidagi aniq misollar asosida semantik tahlil etiladi. Shuningdek, o‘zbek va jahon tilshunosligidagi sistem leksikologik, semasiologik va kognitiv yondashuvlarning umumiy hamda farqli jihatlari qiyosiy o‘rganiladi.

Kalit so‘zlar

leksik ma’no, tushuncha, leksema, semema, sema, denotat, konnotatsiya, polisemiya, omonimiya, semantik tahlil, kontekst.

Kirish

Til insonning borliqni bilish, ijtimoiy tajribani umumlashtirish va uni avloddan avlodga yetkazishning asosiy vositasidir. Til tizimining lug‘at tarkibini tashkil etuvchi birliklar — leksemalar obyektiv olamdagi predmet, hodisa, belgi va harakatlarni nomlash bilan birga, insoniyatning ularga bo‘lgan munosabati hamda bilish darajasini ham o‘zida mujassam etadi. Shu sababli so‘z ma’nosining tabiati, uning shakllanish mexanizmlari va tafakkur birliklari bilan o‘zaro aloqadorligini o‘rganish nazariy tilshunoslikning markaziy muammolaridan biri sanaladi.

Zamonaviy semasiologiya va tilshunoslik nazariyasida leksik ma’no va tushuncha munosabati eng ko‘p bahs-munozaralarga sabab bo‘lgan masalalardandir. Ular bir-biri

bilan uzviy bog‘liq bo‘lsa-da, mohiyatan bir xil hodisa emas: tushuncha mantiq va tafakkurga, leksik ma’no esa muayyan til tizimiga mansubdir. Mazkur ikki kategoriyaning chegarasini aniq belgilash so‘zning ichki semantik tuzilishini, ma’no taraqqiyoti qonuniyatlarini va nutqiy kontekstdagi funksional o‘zgarishlarini izchil tahlil qilish imkonini beradi.

Tadqiqotning maqsadi leksik ma’no va tushuncha o‘rtasidagi dialektik aloqadorlikni nazariy jihatdan asoslash, o‘zbek tilidagi turli leksik-semantik hodisalar misolida ularning farqli jihatlarini ochib berish hamda sistem leksikologik, semasiologik va kognitiv yondashuvlarni qiyosiy tahlil qilishdan iborat. Maqolada tavsifiy, komponent (semalarga ajratish), qiyosiy va kontekstual tahlil usullaridan foydalanildi.

Asosiy qism

1. Tushuncha va leksik ma’noning ontologik tabiati hamda o‘zaro farqlari. Tushuncha — mantiqiy kategoriya bo‘lib, inson tafakkurida predmet va hodisalarning eng muhim, umumiy hamda farqlovchi belgilarini aks ettiruvchi fikr shaklidir. Masalan, tabiatda uchraydigan chinor, terak, olma, o‘rik va tol kabi o‘simliklar tashqi ko‘rinishi, meva berish-bermasligi jihatidan o‘zaro farqlanadi. Biroq inson ongi ularning ildizga, yog‘ochlashgan tanaga, shox-shabbalarga va ko‘p yillik o‘sish xususiyatiga ega ekanini umumlashtirish natijasida “daraxt” tushunchasini hosil qiladi. Demak, tushuncha yakka predmetning hissiy tasviridan yuqori turuvchi abstrakt va umumlashtiruvchi mazmundir.

Leksik ma’no esa muayyan leksemaning til jamoasi tomonidan tarixan qabul qilingan va til tizimida mustahkamlangan mazmunidir. Tushuncha umuminsoniy xarakterga ega bo‘lib, turli tillarda so‘zlashuvchi kishilar ongida deyarli bir xil mantiqiy asosga tayansa, leksik ma’no milliy til tizimining ichki qonuniyatlariga bo‘ysunadi. Xususan, “daraxt” tushunchasi o‘zbek tilida “daraxt”, rus tilida “дерево”, ingliz tilida “tree” leksemalari orqali moddiylashadi. Bundan tashqari, tillararo semantik hajm har doim ham teng kelavermaydi: masalan, o‘zbek tilidagi “aka” va “uka” leksemalari yosh belgisiga ko‘ra ikki alohida leksik ma’noni shakllantirsa, ingliz tilidagi “brother” leksemasi bu ikki tushunchaviy farqni bitta umumiy ma’no doirasida birlashtiradi. Bu holat leksik ma’no va tushunchaning o‘zaro teng emasligini yaqqol tasdiqlaydi.

Shuningdek, bitta tushuncha til tizimida bir necha sinonimik birliklar yoki tasviriy iboralar orqali ifodalanishi mumkin (masalan, “vafot etmoq”, “olamdan o‘tmoq”, “ko‘z yummoq”), aksincha, bitta leksema ko‘p ma’nolilik natijasida bir nechta tushunchalarni anglatishga xizmat qiladi. Binobarin, leksik ma’no tushunchani o‘z ichiga oladi, lekin u bilan cheklanib qolmay, grammatik shakl, uslubiy bo‘yoq va milliy-madaniy assotsiatsiyalarni ham qamrab oladi.

2. Leksemaning semantik tuzilishi: semema va sema tahlili. Sistem tilshunoslikda leksema tilning lug‘aviy sathiga mansub tayyor birlik sifatida talqin qilinib, shakl (nomema) va mazmun (semema) tomonlarining dialektik birligidan tashkil topadi. Semema — leksemaning ichki mazmun plani bo‘lib, u bir butun holda emas, balki eng kichik ma’no tarkibiy qismlari — semalar majmuidan iborat bo‘ladi. Komponent tahlil usuli sememani tarkibiy semalarga ajratish orqali so‘z ma’nosining tushunchaviy va lingvistik qirralarini aniqlashga xizmat qiladi.

Masalan, “daraxt” leksemasining sememasi tarkibida quyidagi semalar farqlanadi: 1) arxisema (umumlashtiruvchi sema) — “o‘simlik”; 2) differensial semalar (farqlovchi belgilar) — “ko‘p yillik”, “yog‘ochlashgan tanali”, “shox-shabbali”, “ildizli”; 3) potensial semalar (ehtimoliy belgilar) — “mevali” yoki “manzarali”, “soya beruvchi”. Ushbu tarkibiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, arxisema va asosiy differensial semalar mantiqiy tushuncha bilan bevosita bog‘liq bo‘lsa, potensial semalar ko‘proq nutqiy vaziyat va milliy-madaniy tasavvurlar asosida faollashadi. H. Ne’matov va R. Rasulov ta’kidlaganidek, leksemaning semantik qiymati uning til tizimidagi paradigmatik (o‘xshashlik va zidlik) hamda sintagmatik (birikuvchanlik) munosabatlarida to‘liq namoyon bo‘ladi. Xususan, “daraxt” leksemasi paradigmatik qatorda “buta”, “o‘t”, “nihol” birliklari bilan qiyoslansa, sintagmatik planda “daraxt ekmoq”, “daraxt gulladi”, “keksa daraxt” kabi birikmalarda o‘z ma’no imkoniyatlarini ro‘yobga chiqaradi.

3. Denotativ va konnotativ ma’no munosabati. Leksik ma’no tarkibida tushuncha bilan bog‘liq obyektiv axborotdan tashqari subyektiv-emotsional qatlam ham mavjud. Shu asosda semasiologiyada denotativ va konnotativ ma’no turlari ajratiladi. Denotativ ma’no leksemaning borliqdagi predmet, belgi yoki hodisa haqidagi asosiy, neytral va tushunchaga mos keluvchi mazmunidir. Konnotativ ma’no esa denotativ mazmun ustiga

qo‘shiladigan hissiy-emotsional, ekspressiv, baholovchi va uslubiy bo‘yoqlar yig‘indisidir.

O‘zbek tilidagi “oltin” leksemasi ushbu ikki ma’no qatlamini yaqqol namoyish etadi. “Oltin uzuk” yoki “oltin koni” birikmalarida “oltin” qimmatbaho kimyoviy element — metallni bildiradi va bevosita denotativ ma’noda, ya’ni mantiqiy tushunchaga to‘liq mos holda qo‘llanadi. Biroq “oltin kuz” yoki “oltin davr” birikmalarida so‘z o‘zining moddiy-metallik denotatidan uzoqlashib, kuz faslining sariq-oltinrang jozibasi, to‘kinligi hamda yoshlik davrining bebaho qadrini obrazli tarzda ifodalaydi. Bu o‘rinda metallga xos “qimmatbaho”, “nodir”, “sariq rangli” semalari ko‘chma ma’no asosida baholovchi konnotatsiyani yuzaga keltirgan.

Uslubiy va baholovchi konnotatsiyaning leksik ma’nodagi o‘rnini “chehra” va “bashara” sinonimik juftligi misolida ham kuzatish mumkin. Har ikki leksema denotativ jihatdan bitta tushunchaga — “insonning oldingi yuz qismi”ga ishora qiladi. Lekin konnotativ jihatdan ular keskin farqlanadi: “Uning chehrasidan nur yog‘ilib turardi” gapida “chehra” leksemasi ijobiy-estetik, ko‘tarinki va badiiy uslubga xos bo‘yoqni ifodalasa, “bashara” leksemasi salbiy baho, nafrat yoki qo‘pollik ottenkasi bilan xarakterlanadi. Demak, tushuncha bir xil bo‘lgan taqdirda ham, konnotativ semalar hisobiga leksemalarning leksik ma’nosi o‘zaro farqlanadi.

4. Semantik taraqqiyot va shakl-ma’no munosabatlarining tahlili (polisemiya, omonimiya, omofoniya, paronimiya). Leksik ma’no va tushuncha munosabatining murakkabligi bir shaklning bir nechta ma’no yoki tushuncha bilan bog‘lanishida ham ko‘rinadi. Bir leksemaning o‘zaro semantik va tarixiy aloqador bo‘lgan bir nechta ma’noga ega bo‘lishi polisemiya (ko‘p ma’nolilik) deyiladi. Masalan, o‘zbek tilidagi “bosh” leksemasi quyidagi semantik tarmoqlarga ega: 1) odam yoki hayvon tanasining yuqori qismi (“boshi og‘ridi”); 2) jamoa yoki tashkilot rahbari (“ish boshi”); 3) biror narsaning boshlanish nuqtasi (“ko‘chaning boshi”); 4) miqdor yoki dona ma’nosi (“bir bosh uzum”). Ushbu ma’nolar turli tushunchalarni ifodalasa-da, ular “yuqori”, “asosiy”, “boshlang‘ich” kabi umumiy bog‘lovchi semalar orqali yagona polisemantik leksema tizimida birlashadi.

Polisemiyadan farqli ravishda omonimiya shakli bir xil, lekin ma’nolari o‘zaro semantik bog‘lanmagan, mustaqil tushunchalarni anglatuvchi alohida leksemalar munosabatidir. O‘zbek tilidagi “ko‘k” so‘zi bu borada muhim nazariy tahlil materialini beradi: u 1) rangni (“ko‘k ko‘ylak”); 2) osmon, falakni (“ko‘kda bulutlar suzadi”); 3) o‘t-o‘lan, ko‘katni (“bahorda yer yuzi ko‘kka burkandi”) anglatadi. Tilshunoslikda bunday birliklarni polisemiya yoki omonimiya sifatida tasniflashda ma’nolar o‘rtasidagi tarixiy-etimologik aloqaning saqlanganlik darajasi hamda izohli lug‘atlardagi talqin asosiy mezon bo‘lib xizmat qiladi. Agar ma’nolar o‘rtasidagi semantik bog‘liqlik butunlay uzilgan bo‘lsa, ular omonim leksemalar sifatida baholanadi.

Nutq jarayonida ma’no va tushuncha chalkashuvining oldini olishda omofon va paronimlarni farqlash ham muhim ahamiyatga ega. Omofonlar — talaffuzi bir xil, ammo yozilishi va anglatgan tushunchasi har xil bo‘lgan so‘zlardir. Masalan, o‘zbek tilida “bob” (kitobning qismi) va “bop” (mos, munosib: “menga bop ish”) so‘zlari jonli talaffuzda jarangli “b” undoshining so‘z oxirida jarangsizlashuvi natijasida bir xil [bop] tarzida eshitiladi, biroq imlo va leksik ma’no jihatidan tamoman boshqa-boshqa tushunchalarni ifodalaydi. Xuddi shuningdek, “tush” (uyqudagi holat) va “tush” (tushlik vaqti) shakllaridan farqli ravishda, “yot” (begona) va “yod” (xotira: “yod olmoq”) so‘zlari ham talaffuzda bir xil [yot] eshitilib, yozuv va mazmunda farqlanuvchi omofonlardir. Paronimlar esa talaffuzi o‘xshash, ammo tovush tarkibi, yozilishi va leksik ma’nosi farqli birliklardir. Masalan, “asr” (yuz yillik vaqt birligi) va “asir” (tutqun, bandi) leksemalari talaffuzda yaqin bo‘lsa-da, mutlaqo boshqa-boshqa mantiqiy tushunchalarga tegishli bo‘lib, ularni kontekstda noo‘rin qo‘llash jiddiy semantik xatoga olib keladi.

5. Leksik ma’no talqinida kontekstning roli. Tushuncha barqaror va umumiy xarakterga ega bo‘lsa, leksik ma’no nutqiy kontekstda konkretlashadi va ma’lum bir semantik qirrasini faollashtiradi. Masalan, “yengil” sifat leksemasining umumiy mazmuni turli sintagmatik qurshovlarda turlicha tushunchaviy ma’nolarni yuzaga chiqaradi: “yengil yuk” birikmasida jismoniy og‘irlikning kamligini (vazn tushunchasi), “yengil masala” birikmasida aqliy qiyinchilikning yo‘qligini (murakkablik darajasi), “yengil shamol” birikmasida esa harakat kuchining pastligini (intensivlik) anglatadi. Kontekst nafaqat denotativ ma’noni aniqlashtiradi, balki konnotativ bo‘yoqni ham

yaratadi: “Uning ko‘ngli oltin” jumlasida kontekst “oltin” so‘zidagi metall semasini neytrallashtirib, “olijanoblik, beg‘uborlik” semasini birinchi planga olib chiqadi.

6. Nazariy yondashuvlarning qiyosiy tahlili. O‘zbek va jahon tilshunosligida leksik ma’no hamda tushuncha munosabati uch asosiy ilmiy yo‘nalish — sistem leksikologik, semasiologik va kognitiv yondashuvlar doirasida tadqiq etilgan. Mazkur qarashlarning qiyosiy tahlili ularning o‘zaro to‘ldiruvchi xarakterga ega ekanini ko‘rsatadi:

Birinchidan, H. Ne’matov va R. Rasulov tomonidan rivojlantirilgan sistem leksikologik yondashuvda leksema til tizimining strukturaviy birligi sifatida o‘rganiladi. Bu qarashning asosiy yutug‘i shundaki, so‘z ma’nosi alohida olingan holda emas, balki sinonimik, antonimik, giponimik (tur-jins) qatorlar va birikuvchanlik munosabatlari asosida aniqlanadi. Biroq sof sistem yondashuv ko‘proq tilning ichki strukturaviy aloqalariga urg‘u berib, so‘zlovchining individual idroki va psixologik omillarini ikkinchi planda qoldiradi.

Ikkinchidan, M. Mirtojiyevning semasiologik tadqiqotlarida asosiy e’tibor leksik ma’noning ichki tuzilishi, semantik tarkibi, ma’no taraqqiyoti usullari (metafora, metonimiya, vazifadoshlik) hamda ma’no chegaralarini belgilashga qaratiladi. Sistem yondashuv leksemaning tashqi tizimdagi o‘rnini belgilasa, semasiologik tahlil semema ichidagi mikrotuzilmani — semalar iyerarxiyasini chuqur ochib beradi. Shu bilan birga, an’anaviy semasiologiyada tushuncha va leksik ma’no chegarasi ko‘pincha mantiqiy-lingvistik mezonlar doirasida cheklanib qoladi.

Uchinchidan, Sh. Safarov asarlarida asoslab berilgan kognitiv semantika yondashuvi leksik ma’noni insonning olamni bilish faoliyati, konseptual tizimi, tajribasi va mental tasavvurlari bilan uzviy bog‘liq holda talqin qiladi [3, b. 48]. Kognitiv tilshunoslikda mantiqiy “tushuncha” kategoriyasi kengaytirilib, milliy-madaniy va hissiy tajribani ham o‘z ichiga oluvchi “konsept” tushunchasi bilan boyitiladi. Agar sistem va semasiologik yondashuvlar ma’noni tayyor til tizimi mahsuli sifatida tahlil qilsa, kognitiv yondashuv ma’noning inson ongida qanday shakllanishi va qayta ishlanishi mexanizmini tushuntirib beradi.

Ushbu uch yondashuvning umumiy jihati — leksik ma’noni ko‘p qirrali va murakkab tizimli hodisa sifatida e’tirof etishidir. Farqli jihati esa tadqiqot obyektining markazida

tizimlararo munosabat (sistem yondashuv), ma’noning ichki tarkibiy tuzilishi (semasiologik yondashuv) yoki inson tafakkuri va konseptual olami (kognitiv yondashuv) turishidir. Shaxsiy tahlilimiz shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy semantik tadqiqotlarda ushbu yondashuvlarni bir-biriga qarama-qarshi qo‘yish emas, balki yaxlit metodologik zanjir sifatida qo‘llash — ya’ni tushunchaning kognitiv asosini aniqlash, uning semantik tarkibini semasiologik tahlil qilish va til tizimidagi o‘rnini sistem leksikologiya asosida belgilash eng samarali ilmiy natijani beradi.

Xulosa

Olib borilgan nazariy va amaliy tahlillar asosida quyidagi ilmiy xulosalarga kelindi:

1. Tushuncha va leksik ma’no o‘zaro dialektik aloqadorlikda bo‘lsa-da, turli sathlarga mansub hodisalardir: tushuncha inson tafakkurida predmet va hodisalarning muhim belgilarini umumlashtiruvchi mantiqiy birlik bo‘lsa, leksik ma’no shu mazmunning muayyan til tizimida shakllangan va nutqiy qo‘llanishda namoyon bo‘ladigan lingvistik ifodasidir.

2. O‘zbek tilidagi “daraxt”, “oltin”, “chehra/bashara”, “bosh”, “ko‘k”, “yod/yot”, “asr/asir” va “yengil” leksemalari tahlili shuni ko‘rsatdiki, leksik ma’no mantiqiy tushunchadan kengroq bo‘lib, o‘z tarkibida denotativ mazmun bilan birga konnotativ bo‘yoq, uslubiy chegara va kontekstual semalarni ham birlashtiradi.

3. Sistem leksikologik, semasiologik va kognitiv yondashuvlarni uyg‘unlashtirgan holda kompleks semantik tahlil o‘tkazish leksemaning ham tizimdagi o‘rnini, ham ichki sema tarkibini, ham inson tafakkuridagi konseptual asosini to‘laqonli ochib berishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ne’matov H., Rasulov R. O‘zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 1995. – 128 b.

2. Mirtojiyev M. O‘zbek tili semasiologiyasi. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2010. – 288 b.

3. Safarov Sh. Semantika. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2013. – 344 b.

4. Uluqov N. Tilshunoslik nazariyasi. – Toshkent: Barkamol fayz media, 2016. – 192 b.

5. Xolmonova Z. Tilshunoslikka kirish. – Toshkent: O‘zbekiston milliy universiteti, 2007. – 176 b.